

Carsten Porskrog Rasmussen. Født 1960. Lektor i nyere tids historie ved Aarhus Universitet. Dr. phil. 2003 på afhandlingen *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*. Har desuden skrevet en lang række artikler om godser og landbrug i øvrigt fra middelalderen til i dag, dog med hovedvægt på perioden 1500-1800. Har desuden beskæftiget sig med Sønderjyllands historie, adelshistorie, lokalhistorie og erhvervshistorie. Arbejder i øjeblikket på en bog om det sønderjyske landbrug 1544-1830.

SUNDBY MORS MELLEME DYNAMIK OG TRADITION

– Opposition mod Steen Buscks disputats *Et landbosamfund i opbrud. Sundby Mors 1660-1800, 2011*

Den 25. november 2011 forsvarede lektor emeritus Steen Busck sin disputats: Et landbosamfund i opbrud. Sundby Mors 1660-1800, 2011, på Aarhus Universitet. Artiklen her er en bearbejdet og udbygget udgave af forfatterens officielle opposition. Den følgende tekst er en bearbejdet og noget udvidet udgave af forfatterens officielle opposition. Med udgangspunkt i Steen Buscks konkrete, empiriske resultater diskuterer den især to af hans bærende teser. Første del handler om Steen Buscks opfattelse af, at der før landboreformerne herskede et "traditionelt" bondesamfund, som var præget af kontinuitet, selvforsyning og ringe markedsdeltagelse. Forfatteren argumenterer for, at der faktisk var en del udvikling i både produktion og gårdenes fysiske udtryk fra 1660 til 1780, og at den konstaterede stilstand i antallet af hushold i høj grad var påført udefra. Videre søger forfatteren at vise, at markedsøkonomi betød en del mere, end Steen Busck mener, og han diskuterer kritisk de "bondebudgetter", Steen Busck har opstillet. Oppositionens anden del handler dels om godset som institution, dels om Steen Buscks opfattelse af, at privat ejendomsret og statsmagt voksede hånd i hånd og til sidst nedbrød godset. Forfatteren argumenterer her for, at det kan være en ganske god beskrivelse af forholdene i Sundby, men at det ikke var landsdækkende. Sundby repræsenterer et ekstremt yderpunkt mht., at jorden var fordelt under adskillige godser, og at de enkelte gårde hyppigt skiftede ejere. I egne præget af mere stabile

godser var der efter forfatterens mening snarere tale om, at den enevældige stat frem til landboreformerne øgede godsejerenes "offentlige" øvrighed, men samtidig indskrænkede deres "private" råderet over fæstejorden.

Steen Buscks disputats om Sundby er på flere måder et paradoks. Det ses allerede i, at den vistnok længste danske historiske disputats nogensinde handler om et lille sogn på Mors, som ifølge forfatteren selv havde omkring 200 indbyggere i perioden. Det hænger sammen med, at forfatteren har store ambitioner med sin bog. På den ene side er den en afhandling, båret af en helhedsopfattelse. På den anden side vil den være en totalhistorie, som kommer rundt om alle væsentlige sider af samfundet. Bogen gennemgår socialstruktur og økonomi, institutionelle rammer og mentale forhold. Den afsluttes med en række kapitler om dels en vækkelsesbevægelse, dels landboreformerne. Bogen bygger på et omfattende materiale og når på imponerende vis rundt om stort set alle kildegrupper, man med rimelighed kan forlange. Ambitionen om at nå "hele vejen rundt" er med til at gøre værket så voldsomt langt. Det betyder omvendt, at bogen blandt andet har den kvalitet at være en næsten encyklopædisk introduktion til en lang række sider af landbosamfundet. Noget har ret almen gyldighed for Danmark, andet ikke, men der er inden for næsten alle emner noget at hente, både i form af information og tolkninger. Jeg skal her som eksempel nævne, at bogen rummer grundige og glimrende analyser af amtets, herredstingets og sognefogdens roller gennem perioden. Kapitlerne, som for fleres vedkommende kunne – og måske burde – have været artikler i sig selv, viser klart, hvordan statsmagtens indflydelse steg, især sidst i perioden. De bevæger sig i ret høj grad uden for sognet selv, men kommer til at bidrage til en central tese om, at statsmagtens rolle var afgørende for udviklingen i bondesamfundet. Det er et eksempel på, at den totalhistoriske ambition i forhold til den tesestyrede side af værket har omkostninger, men også giver gevinster. Det sidste kommer dog allerbedst til udtryk ved, at selve bøndernes tilværelse analyseres fra mange sider. Den eneste anden bog, der har forsøgt noget tilsvarende i sammenlignelig grad, er Hans Henrik Appels disputats.¹

Der er dog andre paradokser i projektet, som rummer større udfordringer. Den ene har at gøre med den måde, Steen Busck får formuleret sin problemstilling på. Den bærende tese er, at Sundby sogn før landboreformerne var et "traditionelt" bondesamfund, præget af traditionalisme, selvforsyning, ret stor indadvendthed og et magisk-religiøst verdenssyn. Bogen handler dels om dette samfund, dels om forandringer i det. I den sidste sammenhæng er Steen Buscks nøgleord "modernisering". Det definerer han side 43: "*Ved modernisering forstås her udviklingen*

1 Appel 1999.

fra ovenstående model til en model af det kapitalistiske samfund, forstået som en fuldt udviklet markedsøkonomi med den produktive kapital som grundlæggende økonomisk form". (s. 43) Han skildrer så, hvilke forhold som skal ændres, for at dette kan være fuldført: husholdet skal spaltes i husholdning og virksomhed, markedsøkonomien skal afløse selvforsyning, pengene skal blive til kapital osv. I praksis holder Busck i høj grad det, han ser, op mod denne model, som regel med den konsekvens, at Sundby ikke lever op til disse krav og derfor må regnes for et traditionelt bondesamfund. Jeg finder ikke dette særligt frugtbart, fordi Buscks grundige, skarpsindige og nuancerede analyse af moderniseringen som *proces* ikke rigtig kan komme til sin ret inden for dette dikotomiske verdensbillede.

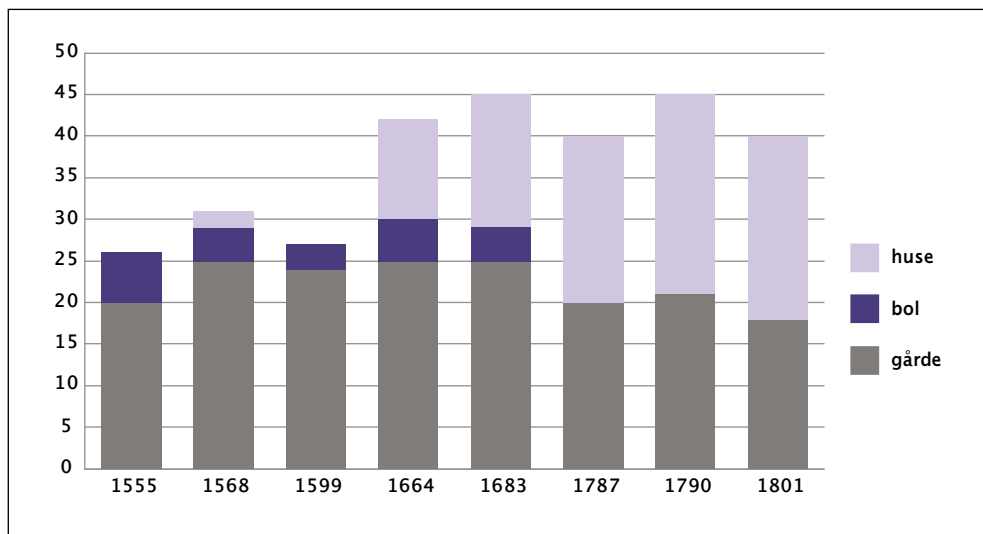
Forbundet hermed er endnu et dilemma ved afhandlingen, nemlig det, at Busck vil vise en i princippet generel udvikling ved et lokalstudie. Steen Busck er sig det bevidst, idet han adskillige gange taler om et repræsentativitetsproblem. Principielt synes jeg, at det er både ærligt og forfriskende, at Steen Busck vedstår, at han på den ene side naturligvis ikke studerer Sundby alene for dens egen skyld, og på den anden side ser problemer ved at generalisere ud fra én case. Han søger også i en del tilfælde at sammenligne sine undersøgelser med andre, men søger dog kun i forholdsvis begrænset grad at bruge sin case's placering i et bredere felt aktivt i undersøgelsen. Det er heller ikke let, fordi han langt fra på alle punkter har noget meningsfyldt at sammenligne eller positionere sin undersøgelse i forhold til.

Jeg skal i det følgende prøve at diskutere tesen med udgangspunkt i en række konkrete argumenter, kildesteder mv. Jeg vil især forfølge den på det materielle plan. Det kan retfærdiggøres ved, at det også er afgørende i argumentationen, som ganske vist inddrager mentalitet, men dog har udgangspunkt i en materialistisk model. Men desuden er der her en række tilfælde, hvor påstanden og dens underbygning med kildesteder og tolkning heraf kan afprøves nærmere.

Traditionalismen

Tesen om, at bondesamfundet grundlæggende var orienteret mod traditionalisme, bliver allerede sat i spil i kapitel 3, som ellers er en slags baggrundskapitel om sognets topografi. Efter at have konstateret, at ejerforholdene var yderst skiftende, mens dyrkningssystem og antal husstande var stabile, kommer forfatteren s. 105 med følgende markante formulering: "*En forklaring kunne være, at hvor bønderne selv rådede, holdt man fast ved det gamle, og hvor lodsejerne bestemte, skete der forandringer.*"

Central for denne tolkning er udlægningen af husholdenes antal og sammensætning. Side 74 hedder det: "*Tallene efterlader det indtryk, at sognets beboere har ment, at der var plads til godt 40 hushold og ikke flere.*" Og på side 106 står: "*Knapheden på jord og andre ressourcer tillod med den traditionelt overleve-*

Figur 1: Hushold i Sundby 1555-1801.

rede, stabile teknologi kun et bestemt antal hushold af en vis størrelse og ikke flere. Dette havde vielsesalderen og børnetallet at rette sig efter". Det sættes meget naturligt i forhold til tesen om den nordvesteuropæiske familietype, hvor et ægteskab medførte dannelsen af en ny familie, men derfor også først kunne indgås, når der var adgang til en form for hjem og forsørgelse. At konsekvensen var en høj vielsesalder, er velkendt. På landsplan forhindrede det dog ikke, at befolkningen alligevel steg noget i løbet af 1700-tallet. Sært nok har forfatteren ikke selv undersøgt fødselsoverskuddet. Karl-Erik Frandsen kunne i sin opposition vise, at der 1720-1800 var et fødselsoverskud på over 100 personer.² Lidt af denne vækst kan være absorberet i, at de enkelte husstande blev større, men der må have været en betydelig afvandring. Det viser, at Sundbys indbyggere faktisk ydede deres gennemsnitlige indsats for at øge befolkningen med de ca. 50 %, der var den generelle vækst på landsplan, men ikke kunne holde på deres unge.³ Når Steen Busck flere steder skriver, at der manglede folk i Sundby, er det altså ikke, fordi børnene ikke blev født, men fordi de flyttede. (f.eks. s. 410-12, 468)

Forfatteren kan derimod klart vise, at antallet af hushold lå fast. Det sker i en tabel s. 73, som gengives grafisk som figur 1. Den viser et stabilt antal brugsenheder i perioden 1660-1800, hvilket dog dækker over en stadig mere markant opdeling i færre, men større gårde og flere huse med ingen eller meget lidt jord. Asbjørn Thomsen har nylig vist nøjagtig samme udvikling i tre sogne i Salling.⁴ Det medførte en efter jyske forhold ret hård stratificering med forholdsvis få gårde og forholdsvis mange huse, og det kan måske være med til at forklare afvandrin-

² Se Karl-Erik Frandsens bidrag i dette tidsskrift.

³ Johansen 2002, s. 44 og 80.

⁴ Romvig Thomsen 2011, s. 79-81.

gen. Men det stod bønderne vel ikke selv bag? Steen Busck skriver selv, at det var godsejerne, der styrede brugsstrukturen og lagde gårdene sammen. (s. 105) Igen svarer det fuldstændig til udviklingen i Salling. Hvis bondesamfundet overhovedet havde nogen mulighed for at påvirke antallet af brugsenheder, lå den i at bygge jordløse huse, og det krævede enten hele landsbysamfundets godkendelse eller et initiativ fra en gårdmand med mere eller mindre klar accept fra hans godsejer.

Samtidig er det slående, at tilstanden tilsyneladende kun gælder netop årene 1660-1800. Efter 1800 og selvejets indførelse var der en hastig vækst i antallet af brug, både i Sundby og de nævnte sogne i Salling.⁵ (s. 1115-17) Og før 1660 var der tilsyneladende også vækst. Steen Busck skriver ganske vist, at de lavere tal fra 1500-tallet skyldes, at kilderne ikke medtager gadehusene. Det er rigtigt for 1555 og 1599, men kilden fra 1568 nævner faktisk huse. Sikker på, at alle er med, kan man næppe være, men omvendt peger al eksisterende forskning på, at der generelt var markant færre huse i Danmark i 1550 end i 1660, og det ville være yderst usædvanligt, hvis et sogn som Sundby allerede 1555 eller 1568 rummede 12 huse. Samtidig er spørgsmålet, om de komplekse gårdparter, Karl-Erik Frandsen har fremdraget, kunne være en rest fra uformelle gårddelinger foretaget af bønderne.⁶ 1662-64 og 1683 var der tilsyneladende så mange øde eller sammenlagte gårdparter, at antallet af reelle brug og antallet af formelle gårde var nogenlunde det samme. Spørgsmålet er imidlertid, om der før 1660 har været en bonde på hver part og det reelle antal gårdbrug dermed højere. Kun en analyse af lensregnskaber fra før 1660 vil – måske – kunne give et svar. Men det er erfaringen fra store dele af både Sønder- og Nørrejylland, at det reelle antal gårdbrug var steget markant 1550-1650 ved uformel gårddeling. Jeg har nylig i anden sammenhæng argumenteret for, at initiativet til disse jyske gårddelinger synes at være kommet nedefra.⁷

Hvad husstandsstrukturen angår, er min opfattelse derfor nærmest den modsatte af Steen Buscks. Hvor og når godsejermagten var stærkest, tenderede i hvert fald antallet af brug med jord, som man kunne eksistere på, at ligge fast, mens der var noget større bevægelse i det mere bondestyrede samfund før 1660 og efter 1800. Traditionalismen var, når den fandtes, i høj grad påført udefra.

Når det gælder de enkelte gårdes mere fysiske udtryk, ser Steen Busck også traditionalisme. S. 105 står der: *"Byggeskikken fulgte her som andetsteds bestemte konservative normer i både plan, konstruktion og indretning"*. I sin gennemgang af bygningerne s. 95-97 viser Steen Busck ellers en række ændringer. Antallet af fag pr. gård sted fra 13-15 sidst i 1600-tallet til omkring 50 omkring 1786, og der blev flere længer pr. gård. Stuehusets (radlængens) indretning gik fra to rum – en stue og et frammers – mod en opdeling i to stuer, forstue, køkken, kamre og undertiden flere rum endnu, og stuens indretning ændredes fra lerbænk

5 Sammesteds.

6 Se Karl-Erik Frandsens bidrag i dette tidsskrift.

7 Porskrog Rasmussen 2011, s. 14-18.

og lerseng med sengesteder og bænke af træ og løse stole. I opvarmningen afløste jernovne lerovne eller ligefrem åbne ildsteder. S. 97 sammenfattes det på denne måde: ”*Traditionalismen er tydelig, men heller ikke bygningshistorien viser noget fuldkommen statisk bondesamfund*”.

Jeg er mere enig i sidste halvdel af den sætning end i første halvdel for slet ikke at tale om den yderligere stramning i sammenfatningen s. 105. Forestillingen om traditionalisme synes især knyttet til, at højremskonstruktionen forblev dominerende, og at gårdens enkelte bygninger blev lagt i forlængelse af hinanden eller parallelt. Dette er et regionalt særpræg, som kan følges over lang tid. Der er heller ingen tvivl om, at en bondegård i Sundby 1786 ganske tydeligt fremstod netop som bondegård og markant anderledes end elitens boliger. Men ellers forekommer det mig, at gårdene var præget af markant udvikling i form af voldsom volumenforøgelse, tilpasning til et delvis ændret landbrug, øget funktionsopdeling og øget statusmarkering.

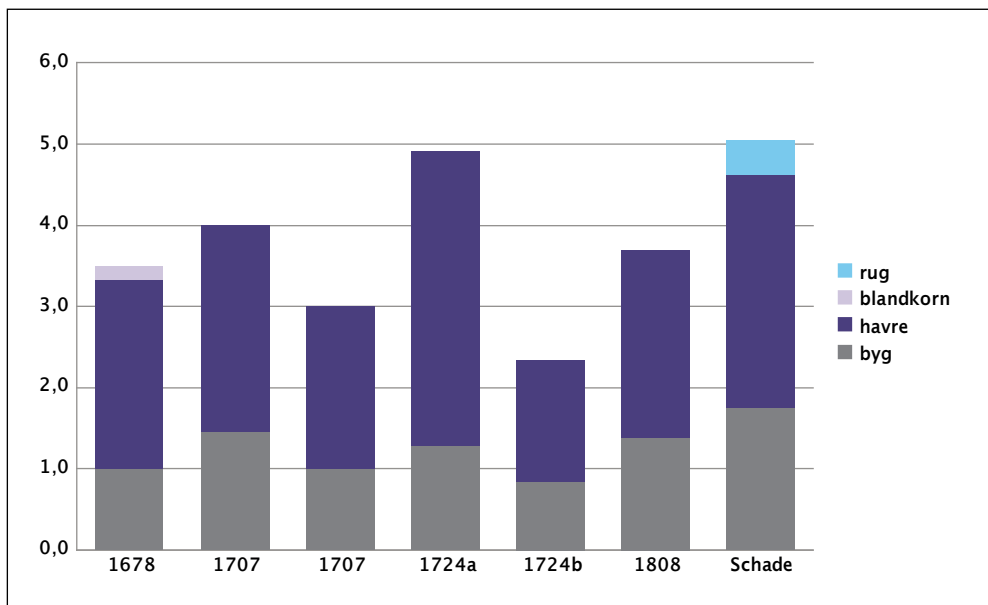
Landbruget

Også inden for landbrugets område finder Steen Busck stor kontinuitet. Han mener, at der nok var en kvantitativ vækst, men ikke en kvalitativ: ”*Hovedindtrykket bliver en høj grad af traditionalisme og stabilitet helt frem til tiden omkring 1800 teknologisk såvel som befolkningsmæssigt*”, hedder det s. 1136. Mest udpræget gælder det ifølge Steen Busck på agerbrugets område. Ved en sammenligning af markbogen fra 1683 med udskiftningsagen hundrede år siden kan han meget overbevisende vise, at der var samme dyrkede areal, delt ind i samme fald og med samme dyrkningssystem med dets tredeling i ”alsædsjord”, som blev dyrket med korn år efter år, ”brødjord”, som normalt dyrkedes fire år og derpå hvilede lige så længe, og ekstensivt dyrket ”vangjord”, som kun blev dyrket med havre få år med lange mellemrum. Videre hævdes det med en præst som kilde, at dyrkningssystemet endda var uændret i 1802. Busck påpeger også, at der ikke skete noget videre med redskaberne. (s. 98-104, 105 og 214-19) Rent dyrkningsteknologisk har han utvivlsomt ret i, at der ikke skete alverden.

Selvom han hævder, at det dyrkede areal og brugen af det var ens i 1683 og 1783, mener Busck ikke, at man kan sige noget om kornproduktionen før 1750 (s. 139). S. 220-22 har han overvejelser over kornproduktionen i perioden 1720-1800, hvor han drøfter de tal, provst Caspar Schade opgiver i sin beskrivelse af øen Mors fra 1811. Steen Busck mener, at der da kunne være sket en vist produktionsforøgelse efter udskiftningen, men taler alligevel om, at man kan sætte udbyttet til lidt under Schades tal. Præcis hvilket (tidligere?) tidspunkt, det er, han ”sætter” udbyttet for, fremgår ganske vist ikke her, men det synes at fremgå, at det er før udskiftningen, og senere opstiller han et skønnet kornregnskab for

en bestemt modelgård for året 1770. (s. 358) Her bruger han i praksis Schades tal for udsæd og et høsttal, som svarer til 80 % af Schades angivelser – og dermed en smule mindre end det, han selv foreslår s. 222. Heraf må kunne sluttes, at Busck mener, at Schades tal let korrigeret kan tilbageføres mindst til 1770.

Det er svært at vurdere kornavlens omfang, men Steen Busck anfører dog visse spredte kilder. Der er udsædstal i et skifte fra 1678, og Busck viser, at de snarest lå over, hvad man måtte forvente ud fra samme gårds areal og den angivne omdrift i markbogen (s. 130-33).⁸ Videre bringer han tal om udsæden fra besigtigelsen af to ryttergårde 1707 (s. 198 og 201). Disse kilder er i princippet beskrivelser af de faktiske forhold. Busck fremlægger tre andre kilder, hvor der rejses krav om en bestemt udsæd: dels de krav, staten rejste mod to forsiddere 1724 (s. 197-99), dels godsejeren krav mod dødsboet efter en fæster 1808. (s. 221). Schades tal er udregnet som udsæd pr. tønde hartkorn jord. Vi gør det samme med de andre, idet hartkornstal for de berørte gårde kan hentes i bilagsoversigterne; for 1678 benyttes dog for sammenlignelighedens skyld samme gårds nye hartkorn. Resultatet ses i figur 2:

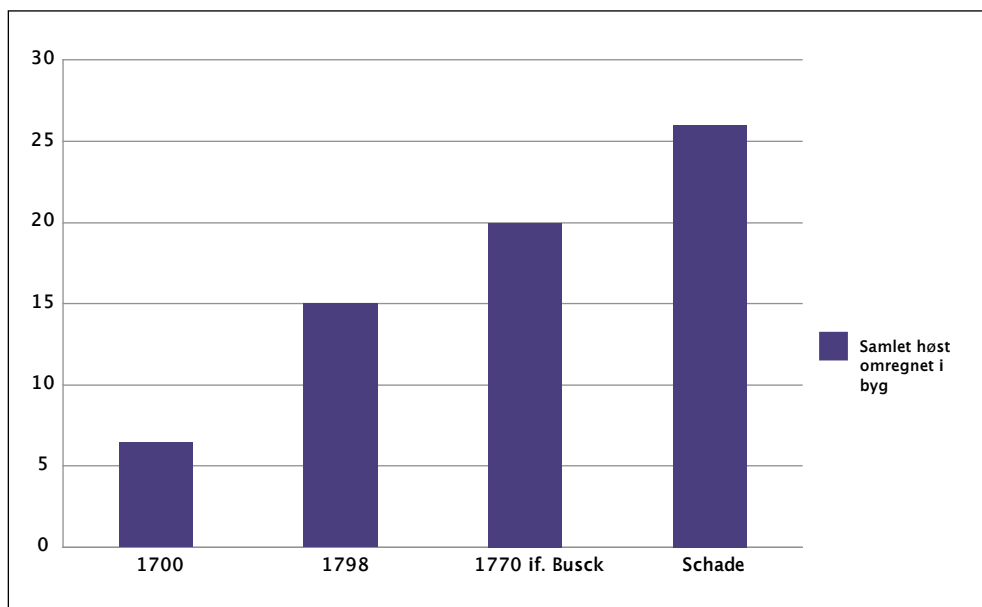
Figur 2: Udsæd pr. tønde hartkorn jordværdi.

Jeg er enig i, at de ældre tal viser et flimrende billede. Men ophavssituationen er, at kilderne fra 1724 og 1808 snarere må ventes at sætte udsæden for højt end for lavt. Alligevel ligger alle tal markant under Schades – det gælder også "1724a" (kravet mod Mikkel Smeds bo), hvis man regner i udsædshartkorn, hvor havre kun tæller halvt, da der her kræves meget havre, men markant mindre byg og rug end Schade anfører. Tallene svarere derfor til et mindre dyrket areal end Schades.

⁸ Af bilag fremgår, at gårdens nye hartkorn er 6 tønder, som der her er regnet med.

Det bliver endnu værre, når vi når til høsten. S. 164-67 gengives nogle oplysninger om tienden omkring år 1700. Steen Busck hævder ganske vist, at bønderne slap med at yde langt mindre, end de burde, så tienden ikke giver et retvisende indtryk af høsten, idet hverken kirke-, konge- eller præstetiende udgjorde den tredivtedel af høsten, de burde.

Lad os alligevel prøve at regne. Nogle akkorder gik ud på, at en typisk gård på omkring 8 tønder hartkorn ydede 1 tønne byg og 1 tønne havre i kongetiende. For kirketienden kendes for ét år et særlig højt tal på 36 tønder hartkorn af hele sognet, hvor kirken ellers måtte højes med 24 tønder. Begge dele giver, hvis man ganger med 30, en samlet høst på knap 6 tønder hartkorn (alt korn omregnet i bygværði) pr. tønne hartkorn jord. Fra 1798 får vi oplysning om den faktisk ydede præstetiende, som ifølge Steen Busck er den mest retvisende del af tienden. Endelig har vi igen Schade. (s. 220f). Tallene fra 1798 er alene opgivet i byg, så her er alt omregnet i bygværði pr. tønne hartkorn. Det gengives i figur 3:

Figur 3: Samlet høst omregnet i tønder byg pr. td. htk. jord.

Steen Busck vælger i sin opstilling s. 358 et tal, som ligger på 80 % af Schades, nemlig 20 tønder pr. tønne hartkorn. Det er sikkert rigtigt, at tiendetallene fra omkring 1700 er for lave, men de skal ganges med fire for at nå Schades tal og med $3\frac{1}{2}$ for at nå det tal, forfatteren regner videre på! Enten skal man regne med en voldsom vækst fra omkring 1700 til 1770, eller også skal man antage, at tiendetagerne nøjedes med en tredjedel af, hvad de havde ret til. Forfatteren viser, at tiendejere ind i mellem truede med at tage tiende på marken for at få en rimelig akkord. (s. 166) Det er sikkert et udtryk for, at de blev snydt, men vel også for, at de ikke accepterede hvad som helst.

Jeg må være enig i, at det er svært at skønne om kornavlens faktiske omfang, men alt peger på, at der var vækst i perioden. Mellem 1683 og 1783 har Steen Busck faktisk selv påvist en intensivering af dyrkningen af nogle fald, men han gemmer oplysningen i en billedtekst s. 1261, som Karl-Erik Frandsen påpegede i sin opposition. Mellem 1683 og 1802/11 må der være sket yderligere vækst, om ikke andet i det dyrkede areal. Sognefoged Jens Aas fik ved udskiftningen stort set kun fik overdrev og udmarksjord. Steen Busck skriver, at han klarede sig godt, og at gårdens hartkorn siden blev sat væsentligt op. (s. 1032) Han må have dyrket mere jord op. Og mon virkelig præstens påstand om, at bønderne holdt ved det gamle dyrkningssystem er helt sand? Som minimum må folk som Jens Aas have udbredt de mere intensive dele af omdriften til en del udmarksarealer, for ellers ville han ikke have haft andet at leve af end havregrød. Busck nævner desuden s. 221, at bønderne kan have indført mergling og kløver. Det kan vel betragtes som driftsteknologiske forbedringer. Det gør så igen, at man *ikke* kan bruge Schades tal for tiden før 1800.

På kvægavlens område mener Steen Busck derimod, at der var udvikling. Endnu omkring 1700 finder han kun små spor af det studehold, som senere nævnes som egnens vigtigste markedsproduktion, men senest fra 1751 er tegnene meget klare. (s. 141, 189f, 203-7 og 362) I konklusionen dateres ændringen til "efter 1740". Det understreges dog, at ændringerne alene var kvantitative, for ellers fulgte man de samme metoder som før og byggede på de samme "arter" uden planlagt avlsarbejde. (s. 1135) Nu er det at indføre et markedsrettet studehold et sted, hvor man ikke havde det, vel ikke at bruge "de samme metoder". For anden halvdel af 1700-tallet argumenterer forfatteren for, at en typisk Sundbygård årligt tillagde to studekalve, som først blev solgt i deres fjerde år, så man typisk havde 6-8 undervejs. (s. 204) Det er efter 1700-tals forhold en forholdsvis markant specialiseret produktion, og selve det at indføre den er vel fornyelse, som oven i købet, som Busck også selv skriver, smitter gunstigt af på kornavlen i form af mere gødning. Det er vel også tænkeligt, at fodringen gradvis er blevet bedre.

Selvfølgelig er det ikke revolutionerende teknologiske spring, men hvis Sundby-bønderne formåede både at hæve kornudbyttet en hel del og samtidig indføre en omfattende studeavl i løbet af 1700-tallet, er der tale om en mærkbar forandring af deres landbrug. Så kunne de faktisk med den "nedarvede teknologi" øge den samlede produktionsværdi ret betydeligt. S. 235 skriver Steen Busck: *"Bondegården var bestemt ikke nogen stabil enhed og havde aldrig været det. Men stabiliteten var et ideal. Man tilstræbte en balance mellem agerbrug og kvægavl og mellem disse aktiviteter og alle andre aktiviteter"*. Principielt er det nok ikke forkert, men han synes selv i meget høj grad at vise, at balancen blev flyttet. Det forekommer mig, at den balance, man efterstræbte 1790, var ret anderledes end den, man havde praktiseret hundrede år før.

Selvforsyning kontra salgsproduktion

Med diskussionen af landbrugsproduktionen har vi taget fat på økonomien. Meget rosværdigt diskuterer Steen Busck begrebet økonomi og peger på, at økonomien både havde en selvforsyningside, en markedsøkonomisk side, og en redistributiv side i form af landgilde, tiende og skat. Den sidste har han en glimrende analyse af, hvor hele viften af ydelser fint kortlægges. Jeg kan ikke helt følge beregningerne af tiendens værdi s. 250ff, men ellers virker det meget grundigt og solidt. Steen Busck viser, at ydelserne havde et meget stort og stigende omfang, og at sammensætningen forskød sig afgørende, så godsejernes landgilde gik ned efter 1660, mens skatterne til staten steg. En fin pointe er det også at få medtaget de mere "kommunale" ydelser til skole, fattigvæsen mv. i slutningen af perioden. Da var de samlede ydelser blev høje, men godsejerens andel forsvindende.

Til de andre dele af økonomien er kilderne mere usikre, som vi allerede har set mht. kornavl. Efter en række overvejelser og undersøgelser af spor vedrørende salg og forbrug konkluderer Steen Busck s. 358: "*Vi tør af undersøgelsen slutte, at selvforsyningsdelen af gårdens produktion var langt større end markedsdelen.*" Konkret søger han især at vise det ved det regnestykke over kornbalancen for en bestemt gård 1770, som jeg allerede tidligere har omtalt. (s. 358) Det gengives her som tabel 1.

Tabel 1: Konstrueret kornregnskab for en gård 1770, jf. Busck s. 358

Høst	160 td		
<i>Anvendelse</i>		<i>Økonomisk karakter</i>	
Salg	16 td	Marked	10 %
Tiender og kornskat	18 td	Redistributiv	11 %
Udsæd	32 td	Selvforsyning	
Husstandens forbrug	32 td	Selvforsyning	79 %
Foder	62 td	Selvforsyning	

Steen Busck når altså frem til en markedskvote på kun 10 % og en næsten otte gange så stor selvforsyningsandel. Det virker jo overbevisende. Nu er selve tallene ikke bare usikre, men efter min mening usandsynlige, fordi de stort set bygger på Schade. Men derudover er jeg uenig i selve opgørelsesmetoden. Det opstillede regnestykke er en analyse af kornflow, og hvis man uden videre bruger det, er resultatet givet på forhånd. Landbrug kræver, at en del af høsten gemmes til udsæd og en del af dyrenes afkom til avl. Man kan selvfølgelig købe sit sædekorn, men som andet end lejlighedsvis indkøb af partier for at forny genmassen hører det hjemme i det 20. århundrede. Hvad der er et valg, er anvendelse af korn til foder, men det er vel ikke særligt primitivt? Busck nævner selv, at foderet også er en investering i studene, som var gårdens "spidsprodukt". (s. 358) Med et moderne

udtryk kunne man sige, at man ved at bruge kornet som foder til kvæg lavede et slutprodukt, der lå højere i værdikæden. Hvis foder skal regnes for selvforsyning, bliver det absurde resultat let, at dansk landbrug blev mere *primitivt* af at gå over fra kornsalg til svineproduktion sidst i 1800-tallet. Efter min mening bør foderet og udsæden holdes ud som dele af produktionsprocessen, så man alene ser på egetforbrug til menneskelige behov kontra salg og redistributive ydelser.

Gør man det, fremkommer der et andet resultat. S. 294-95 har Steen Busck en vurdering af, hvad en typisk gård kunne sælge. Den bygger på forskellige spredte udsagn i kilderne. Han regner med korn for 35 rigsdaler, to stude for 30, andre animalske produkter for 10 og diverse for 5, i alt 80. Forfatteren har ret stærke argumenter for studene, kornsalget bygger på et par eksempler, og de øvrige skøn virker ikke helt urimelige. Det husholdningsforbrug af korn, der regnes med, ville have en værdi af ca. 60 rigsdaler. Mængden er i øvrigt sat noget højere end den sønderjyske bonde Anders Pedersen Sandemands skøn fra 1766.⁹ De dyre stude slagtede man ikke selv, men man nøjedes med svin og får. Regner vi med tre af hver – og meget mere kan det vanskeligt være med det anførte husdyrhold – ville det have en værdi af 10 rigsdaler. Mejeriprodukter fra tre-fire køer kan ikke være meget mere værd. Sætter vi værdien af uld mv. til 10 rigsdaler, når vi 90 – altså lidt mere end værdien af det solgte. Nu er der masser af usikkerheder i disse regnestykker, men med udgangspunkt i Steen Buscks egne forudsætninger er vi ikke langt fra, at værdien af de produkter, gårdens beboere selv personligt brugte på én eller anden måde, og værdien af de solgte produkter, er nogenlunde lige stor. Det er efter min mening en mere retvisende måde at se på balancerne i, hvad bonden indrettede sin bedrift efter, end bruttoopgørelsen af kornflowet.

Også for andre samfundsgrupper mener jeg, at Steen Busck overvurderer naturalieindtægten i forhold til pengeindtægten. S. 372 hedder det: *”Tjenestefolkene fik pengeløn, men deres vigtigste eksistensgrundlag var det underhold de fik, som medlemmer af gårdens husstand”*. Størrelsen af pengelønnen for en karl var omkring 1770 angivelig 10-16 sletdaler eller 7-11 rigsdaler (s. 467). Busck har tre forskellige tal for en voksens kornforbrug pr. år på hhv. 3, 4½ og 6 tønder. (s. 223)¹⁰ Den sønderjyske bonde Anders Pedersen Sandemand regnede med 4 tønder, så lad os regne med 4-4½ tønne.¹¹ Det svarer til 7-8 rigsdaler. De animalske fødevarer kan næppe sættes til mere end 3 rigsdaler. Det giver fødevarer for 10-11

9 Poulsen og Biehl Hansen 1994, s. 128. Anders Sandemand regner med 12 tønder rug, 4 tønder byg, 7 td. boghvede og tilsyneladende 17 tønder havre, men det sidste må være en fejl, da han kun regner to skæpper havre pr. person, hvilket svarer til halvanden tønne, da han på alle andre punkter ganger sit angivne forbrug pr. person med 6-7.

10 I andre sammenhænge foretrækker Steen Busck det højeste tal på 6 tønder korn pr. karl pr. år. Det stammer imidlertid fra myndighedernes krav mod en forsidder, og alt tyder på, at kravene i netop det tilfælde blev skruet op. Det er samme bo, hvor myndighederne også rejste krav om en enestående høj udsæd.

11 Poulsen og Biehl Hansen 1994, s. 128.

rigsdaler i alt – svarende til den høje ende af spændet for pengelønnen. Busck har ret i, at kosten var den vigtigste del af lønnen – men kun lige akkurat.

Salg og prisdannelse

Busck hævder imidlertid ikke bare, at selvforsyningsdelen var vigtigere end salgsdelen, men også at selve salgsdelen kun delvis afspejler egentlig markedsøkonomi. Bøndernes vigtigste pengeudgifter var skat og landgilde, som begge skulle betales til godsejeren, og han mener, at det i høj grad skete ved, at bønderne leverede naturalier til godsejeren. (side 189, 193 og 297). Det kan han i nogen grad sandsynliggøre for studenes vedkommende, hvor han viser, hvordan herregårdene typisk overtog studene til den endelige fedning, og at der er sammenhæng mellem herregårdens studeproduktion og antallet af underliggende bøndergårde. (s. 268, 364) En indberetning fra amtmanden over Vestervig amt 1735 taler om, at bøndernes stude afsættes dels til sædegårdene, dels på Holstebro marked. Han anerkender altså, at denne form for lukket kredsløb fandtes, men selv for studene var den ikke enerådende. Og alle andre produkter blev ifølge samme amtmand afsat i købstaden, på markeder eller til prangere og opkøbere, der dukkede op ved de mange småhavne ved Limfjorden. (s. 263-65). Busck viser selv, at man på Mors fandt bondekøbmænd, landprangere og småhavne, og han har spredte belæg for salg fra bønder både i købstaden og ved disse småhavne. (s. 186-89, 278-93) Derimod har han ingen belæg for, at bønderne skulle have afhændet andre produkter til godsejerne end stude. Tvært imod påviser han, at godsejerne sidst i 1600-tallet tvært imod konverterede kornlandgilden til et pengebeløb. (s. 149, 167). Bønderne *kan* stadig have betalt i korn, men hvorfor skulle man så konvertere? Han viser endda, at en stor del af bønderne fra Sundby selv betalte skatten kontant på amtsstuen i Thisted. (s. 157 og 249) Hvis disse bønder overhovedet har solgt deres stude til godsejeren, må de have fået kontanter, som de så kunne betale skatten med. Jeg synes, at Steen Busck her prøver at presse sit materiale i bestemt retning, og det er dobbelt ærgerligt, fordi det karakteristiske ved Sundby sammenlignet med de fleste andre steder efter alt at dømme netop er, at bønderne *ikke* betalte skatten på godskontoret og i det hele taget havde mindre økonomisk relation med deres gods end fleste andre bønder. Det passer i øvrigt fint med hans egne analyser af relationen mellem bønder og gods.

Videre mener Steen Busck, at hvis bønderne endelig solgte, gjorde de det på et marked med en prisdannelse præget af ufleksible priser. Han har selvfølgelig ret i, at markedet var både begrænset og præget af mange reguleringer, men jeg er mindre begejstret for, at han gør den udbredte brug af kapiteltaksten som udgangspunkt for kornhandel til et udtryk for, at der ikke var tale om fri prisdannelse. Kapitelstaksten udtrykker for Busck en forestilling om den rette pris,

en slags moral economy. ”Også i Sundby satte man prisen efter kapitelstaksten. Prisdannelsen var ikke fri og styret alene af markedskræfterne selv. Kornhandel var stadig et spørgsmål om moral”. (s. 173f, 270-74, citat s. 272)

Jeg er ikke i tvivl om, at der fandtes forestillinger om moral economy, men jeg ser ikke brugen af kapitelstaksten i det lys. Den lå jo ikke fast, men blev hvert år fastsat ud fra en undersøgelse af markedspriser, og den svingede voldsomt fra år til år. Søren Bitsch Christensen har vist, at der også var god sammenhæng mellem kapitelstaksterne i de forskellige landsdele.¹² Men i øvrigt er det ikke klart, hvordan Busck forestiller sig, at kapitelstaksten skulle have reguleret markedet i ”moralisk” retning. Principielt kunne de gejstlige myndigheder sætte prisen under markedsprisen af moralske grunde, men Ålborg-købmændenes klage, som Busck citerer s. 172f, går på, at taksten var for høj. Hvis det imidlertid var tilfældet, lod den sig vanskeligt opretholde. Kapitelstaksten var i princippet et sælgerkartels pris, som Busck skriver, men der var dog grænser for dette kartels styrke, og der var intet EF til at bakke prisen op med interventionskøb. I praksis betød kapitelstaksten nok især, at de mange sælgere af små partier fik en markedsinformation, de ellers ikke ville have haft, og dermed et bedre grundlag for at forhandle med købmændene.

Bonderegnskabet

Én ting er imidlertid, hvor meget bonden gik på markedet med sine varer, en anden hvorfor. Steen Busck bruger flere gange formuleringen, at statens krav ”tvang” bonden på markedet. (bl.a. s. 192f) S. 357 opstilles et konstrueret regnskab for en gård omkring 1770. Det er i princippet samme gård, som det konstruerede kornregnskab gælder, og det gengives her som tabel 2.

Tabel 2: Konstrueret pengeregnskab for gård i Sundby 1770 (efter Busck, s. 357)

Indtægter		Udgifter	
1 par stude	30 rdl	Landgilde	6 rdl 4 mk
Andre dyr	10 rdl	Skat	31 rdl 1½ mk
Korn	35 rdl	Tiende	18 rdl 1 mk
Andet	5 rdl	Offer	2 rdl
		Tyendeløn	14 rdl
		Daglejere	4 rdl 3 mk
I alt	80 rdl	I alt	76 rdl 3 mk.

12 Bitsch Christensen 2001.

Ifølge dette regnskab gik kun fem procent af salgssummen til bonden selv, når de forskellige herskabs og de lønnede folks krav var indfriet! Her synes vi virkelig at have en bonde, der kun solgte det, han var tvunget til. Nu er tallene i det konstruerede regnskab hentet fra s. 294-96, hvor forfatteren mere grundigt argumenterer for, hvordan den konstruerede normalbondes økonomi hang sammen. Læser man redegørelsen der, opdager man, at Steen Busck i den senere opstilling har misforstået sine egne tal. S. 295 modstiller han nemlig et salg for 80 rigsdaler med *kontante* udgifter til skat, landgilde og løn på 50 rigsdaler. S. 357 modstiller han den *samlede værdi* af kontante og naturalieydelse, men han glemmer det dobbelte bogholderis princip om, at hvis naturalieydelse skal værdisættes og tillægges under debit, skal de også under kredit. Buscks opgørelse s. 294-96 efterlader 30 rigsdaler til bonden til nødvendige indkøb, øvrigt forbrug og opsparing. Det er vist det, vi skal forholde os til, ikke opstillingen s. 357.

Nu er disse regnskaber konstruktioner, som rummer megen usikkerhed. Som Busck selv siger, er det stort set kun de faste udgifter og måske studealget, der er gode kilder til. Men selvfølgelig har han ret i, at skat, landgilde mv. var meget tunge poster i budgettet. Hvis de tidligere skøn over, at en "almindelig" bondes forbrug af egne produkter havde samme værdi som hans salg, er blot nogenlunde rigtige, følger heraf, at værdien af købte varer nødvendigvis må have været en del mindre end værdien af forbruget af egne produkter. Alt taler også for, at forfatteren har ret i, at den grundlæggende kost og de daglige gangklæder stort set var af egen fabrikation. (s. 226f, 229ff)

Steen Busck har da også principielt ret i, at skattestatens krav tvang bonden på markedet, og at intet andet udøvede så direkte et pres. Spørgsmålet er imidlertid, om det især var pisk eller gulerod, som fik markedsøkonomien til at udvikle sig i Sundby og omegn. For perioden 1660-1720 viser Busck overbevisende, at bondeøkonomien var nødlidende. Tingbogen vidner først og fremmest om gæld og restancer, handelsvolumen synes lille, og både lokale købstæder og godsejere klarede sig elendigt. (s. 191-95) Det kunne godt pege på, at markedsøkonomien i den periode mest var tvangsdrevet, men også, at det ikke just fik den til at blomstre. Busck sammenligner med Appels undersøgelser af Skast herred og viser, at Sundby i den sammenligning fremstår både fattig og lidet monetariseret. (s. 137) Nu er spørgsmålet imidlertid, om han sammenligner sted eller tid. Hans Henrik Appels bedste belæg for en blomstrende og monetariseret økonomi er fra tiden før 1657, og det samme gælder i øvrigt både Bjørn Poulsens og mine egne undersøgelser af Slesvig.¹³ Busck har forskellige spor af, at tingene faktisk også havde været bedre før 1660 på Mors. Markedet havde "trukket sig sammen", som han siger. (s. 175f, 191-96). Det er også slående, at han i 1667 møder en Sundbybonde, som havde penge til gode hos 15 andre bønder, men svært ved at få dem hjem. (s. 191) Det

13 Appel 1999, s. 119; Poulsen 1990a; Porskrog Rasmussen 2010b.

ligner det, jeg har fundet i Sønderjylland: et pengemarked, som havde blomstret før krigen, men brød sammen 1660.¹⁴ Her er det værd at bemærke, at skatterne var markant *lavere* før 1660. Det vil sige, at før 1660, hvor der var mindre pres, var bønderne mere på markedet, i hvert fald som købere, pengeudlånere og lånere.

Videre viser Busck, at bøndernes økonomi gradvis blev bedre. To boopgørelser over bønder, som blev sat fra gårdene 1724, rummer lige så store besætninger mv., som boet efter en bonde, der klarede sig normalt i 1678. Restancerne forsvandt stort set efter 1750, hvilket betyder, at bønderne har haft lettere ved at betale skatter og landgilde. (s. 242, 348, 359) Busck viser, at forbruget af købeting steg markant i anden halvdel af 1700-tallet. Bønderne forbrugte kaffe, te og tobak og tilhørende kopper og piber. Til hverdag gik man i hjemmевævet vadmél, men til fest i købetøj. Christen Nørs kone havde i 1758 havde en ganske stor garderobe af købt tøj af mange slags. Man fandt kakkelovne og hollandske tallerkner. (s. 227f og 230f og 233) Jeg er ikke uenig i Buscks vurdering af, at ”*selvforsyning var stadig det grundlæggende*” (s. 233), men det er dog markant, at bonden i ikke ringe grad gik på markedet for at skaffe sig forbrugsvarer, som gav nydelse eller status. Busck lægger ikke desto mindre stadig afgørende vægt på skatterne. Side 247 skriver Busck: ”*Det stigende skattetryk havde nu en ganske anden virkning, end det havde haft under den ældre enevælde. Det stimulerede Jeppe Jensen til at gå mere på markedet, end han før havde gjort, men uden at ødelægge hans økonomi*”. Han tilføjer dog, at det desuden skyldes bedre konjunkturer og en mere moderat skattepolitik. Men for det første kan jeg ikke forstå, hvordan skatterne både kan være stigende og moderate? For det andet forstår jeg ikke, hvorfor dette nu skulle virke så positivt?

For mig at se, peger Buscks egne oplysninger på, at det det virkelige gennembrud for en bedre økonomi senest skete omkring 1750. (bl.a. s. 1137) Skattetrykets næste spring kom imidlertid først 1762. I stedet for at sige, at øgede skatter nu stimulerede markedet, kunne man antage, at økonomien forinden var blevet så udviklet, at den kunne klare de øgede skatter uden at bryde sammen. I det hele taget forekommer det mig, at der er en ringe positiv korrelation mellem skatter og bondens markedsøkonomi.

Handelsbønder og studebaroner

Indtil nu har vi holdt os til en ”normalbonde”, hvis markedsdeltagelse alene bestod i at sælge gårdens produkter og at købe en moderat mængde nødvendighedsartikler og andre forbrugsvarer. Men Busck viser, at sådan opførte alle bønder sig ikke. I årtierne omkring 1700 møder vi i bogen Christen Løchermand, som var in-

14 Porskrog Rasmussen 2010b.

volveret i en hel række transaktioner med andre bønder, en enke, som anklagedes for landprang, og et par bønder, som lejede ekstra jord og muligvis grundlagde den studeproduktion, disse gårde senere blev kendt for. (s. 187-90)

Efter 1720 bliver det meget mere markant. En gruppe bønder købte kirketien- den 1720. Ganske grundigt viser Steen Busck os, at der på fem – eller i virkelighe- den seks – gårde var en økonomisk aktivitet, som gik langt ud over det normalbil- lede, han ellers tegner. I første række står klanen fra gården Sønden Kirk. Christen Sønden Kirk kunne i 1715 udlåne 120 sletdaler til sin kusine. (s. 343) Hans ene søn, Christen Christensen, overtog den store Fårtoft Vestergaard og kunne i 1776 låne en godsejer det gigantiske beløb af 1.036 rigsdaler svarende til salgsværdien af 70 stude eller næsten 600 tønder korn – eller 13 gange den samlede værdi af det en typisk gård ifølge Busck kunne sælge pr. år! (s. 349) Sønden Kirk blev overtaget af broderen Søren. Dennes ene søn, Niels Sørensen, efterlod sig i 1783 et bo med aktiver for 1.425 rigsdaler. Eneste passiv var en fordring fra broderen Christen på 304 rigsdaler. (s. 268) Samme Christen havde i 1751 haft 24 kreaturer gående, og 1788 blev han sammen med sin nevø Søren anklaget for ulovlig han- del. Steen Busck kan i det hele taget finde en række, om end noget usikre, spor af handel fra gården. Søren Nielsens eget bo omfattede ved hans død 1797 både 14 salgsklare stude og meget store mellemværender med en række andre personer. (s. 204f, 286f og 348) Vi træffer altså denne slægts medlemmer i forbindelse med studeavl og studehandel, handel med korn og tømmer og pengeudlån.

En anden driftig mand var Christen Nør i Nørgaard. Da hans kone døde i 1757, var boet dels fuldt af købetøj, dels var der fem stude på stald. Men siden kastede han sig ud i studeavl og –handel i den helt store stil. I 1770'erne vides han at have købt 4 stude, og 1787 havde han hele 40 stude gående, deraf en stor del salgsklare dyr. De var helt klart ikke af egen avl, men købt til med henblik på viderefedning- og salg. Christen Nør havde dog kørt for lånte penge, som især hans godsejer havde leveret, og 1787 endte det med konkurs. (s. 202f og 282)

En lignende, men noget mere succesrig, type var fæstebonden Christen Peder- sen i Krogsgaard. Han vides at have handlet partier a 13, 16, 48 og 88 stude, som blev solgt til eller købt fra egnens herregårde. Han arbejdede dog også i ret høj grad for lånte penge, for ved hans død var aktiverne 1.125 rigsdaler, men passi- verne 819 rigsdaler. Der var både store tilgodehavender og store gældsposter som vidnesbyrd om en både driftig og dristig forretningsmand (s. 347f).

På to andre gårde finder Steen Busck store studeflokke i 1751. Selvejerbonden Jens Klitgård efterlod sig ved sin død i 1765 aktiver for over 1.000 rigsdaler, her- under 10 stude, og han havde en ”tegnebog”, hvori var opregnet hans tilgodeha- vender og gældsposter, som dog alle gennemgående var ret små. (s. 205, 285, 346)

Alt dette blotlægger Steen Busck omhyggeligt og grundigt, men når han skal tolke på det, er det som om, det nedtones. Tidligere i bogen har han minutløst gennemgået boerne efter to forsiddere i 1724, men vi får ikke en lige så grundig

analyse af ét af boerne efter slægten fra Søndens Kirk. Købet af kirketienden udlægges som en fjernelse af en feudal forpligtelse, selvom der ikke var tale om, at tiendeparterne endte med at blive delt ud efter hartkorn og annulleret, men tvært imod handlet og belånt. (s.251f) På pengemarkedet lægger Steen Busck vægt på, at der ikke nævnes renter i de fleste tilfælde, og han citerer grundigt en sag, hvor Christen Søndens Kirk havde lånt sin kusines mand et stort beløb uden renter. To generationer senere nævnes der ganske vist renter internt mellem de to brødre på Søndens Kirk, ligesom arvingernes fordring skal forrentes, men Busck lægger vægt på, at der ikke nævnes renter af øvrige gældsposter og tilgodehavender. (s. 342-51) Det kan man nu efter min mening ikke lægge ret meget i, da der ved et skifte ofte kun nævnes renter på arveparterne eller misligholdte lån. Derimod er det utvivlsomt rigtigt, at der ikke blev lagt renter til de mange restancer til godsejer og myndigheder.

Om vidnesbyrdene fra Søndens Kirk skriver Busck: "*Én svale gør ingen sommer, én handel ingen købmandsgård*". (s. 288) Det er selvfølgelig rigtigt, men at vi kun kender én handel, er ikke overraskende. Denne bondehandel var ulovlig – i øvrigt et tegn på, at en "primitiv" økonomi til dels blev påført bønderne udefra – og derfor måtte bondehandelsmænd nødvendigvis gøre alt, hvad de kunne, for ikke at komme i de officielle kilder. Nu er bemærkningen egentlig overflødig, for Steen Busck tager det videre for givet, at der blev handlet på Søndens Kirk. S. 290 siger han imidlertid: "*Man solgte korn for tømmer og andre varer og regulerede hellere på skæppen end at røre den fastsatte pris, der igen var fastsat i forhold til den officielle kapitelstakst*". Det sidste dækker over, at parterne havde aftalt en pris under kapitelstaksten plus en halv skæppe opmål pr. tønne, dvs. en kompliceret afregning, hvor man i forhold til kapitelstaksten både satte tøndeprisen lavere og tøndestørrelsen 1/16 højere. Det er vel ikke udtryk for et helt moderne marked, men omvendt peger det vel på, at man kunne handle om prisen på flere måder. Mht. at der blev handlet korn for tømmer, er det sådan, at den oprindelige sælger krævede penge, mens det var folkene fra Søndens Kirk, der angivelig havde byttet kornet mod tømmer. Det vidner mere om, at de var involveret i mange slags handel, end at deres kunder byttede vare mod vare.

Nedtoningen af graden af markedsøkonomi på Søndens Kirk og nærmeste omegn skal ses i sammenhæng med, at Steen Busck allerede tidligere i bogen har vendt sig stærkt mod den tolkning af bønder som markedsorienterede, som især Bjørn Poulsen har stået for. Side 112-14 og s. 123-24 afviser Steen Busck desuden, at de slesvigske regnskaber, Bjørn Poulsen har analyseret, eller den såkaldte dagbog fra Christen Andersen i Nørre Tulstrup ved Viborg skulle være repræsentative. Det hedder s. 124: "*Heller ikke de få andre bønder, der skrev 'dagbog' i 1700-tallet, kan siges at være repræsentative for større dele af den danske bondebefolkning*". Men hvordan kan han vide det? Vi kan ikke vente nogen stor bevaringsprocent af bonde dagbøger. Erfaringen er, at kilder især overlever, hvis

de har institutionelt udspring eller stammer fra højere stand. Langt de fleste bevarede regnskaber fra 1700-tallet er offentlige. Næsten alle landets ca. 500 godser må have ført regnskaber hvert eneste år, men bevarede regnskaber udgør kun få procent. Fra Mors, hvor der var 10-12 egentlige godser, er der slet ikke bevaret nogen ifølge Steen Busck (s. 157), og så vidt jeg ved, er der heller ikke bevaret købmandsregnskaber fra Nykøbing. Steen Busck viser jo øvrigt, at to bønder førte "tegnebøger".

Steen Busck mener i øvrigt ikke, at de sønderjyske bonderegnskaber overhovedet kan kaldes regnskaber, fordi de ikke er fuldstændige årsregnskaber. (s. 123) Det er der vist ingen, der har påstået, at de var, og for mig kan man godt have et "regnskab" over en del af sin økonomi, men det er selvfølgelig en strid om ord. Jeg har i øvrigt undersøgt en del flere af disse "regnskaber" fra sønderjyske bønder fra 1700-tallet. Det er typisk regnskaber over studekøb og -salg, pengeudlån og afregning med daglejere. I flere tilfælde havde studeomsætningen et omfang, som ligner det, alt tyder på, at de mest driftige bønder i Sundby gav sig af med.¹⁵ Kun med hensyn til renter af lån er der tilsyneladende en forskel, men spørgsmålet er, hvor reel den er. Mine kilder er netop i høj grad rettet mod at registrere renter, hvad Steen Buscks ikke er i samme grad.

Naturligvis kan handelsbønder og studematadorer ikke have været gennemsnitlige. Men de kan godt have udgjort et ganske stort mindretal. Netop i Sundby med udbredt studehandel og langt til købstæder af betydning tror jeg, at bondehandel var særlig udbredt. Steen Busck har det med at kalde enhver bonde, der afviger fra sin model, for ualmindelig. Det forekommer mig, at der var ualmindelig mange ualmindelige bønder i Sundby.

Samtidig tror jeg, at denne bondehandel havde mere fundamental betydning, end han gør. Han skriver s. 234: "*Men studeholdet synes, selv hvor det var størst som på Nørgård 1787, kun at være en udvækst på en ellers ret traditionel bondegårdssdrift. Også skiftet 1794 fra det stærkt markedsorienterede Sonden Kirk efterlader indtrykket af et alsidigt selvforsynende brug som kernen i det hele*". Jeg er enig i, at selvforsyning stadig var vigtig, men jeg mener, at alle bønderne samtidig havde en markedsorienteret side, og den synes gradvis drejet mere og mere mod stude. Her investerede de en ikke ringe del af gårdens ressourcer i en produktion, som var rent markedsorienteret. Der er ikke tale om en modsætning mellem en bred selvforsyningsorientering og en snæver markedsorientering, men en ret markant kombination af begge dele. Fra Sønderjylland har jeg fundet en enkelt bonde, som faktisk førte et rigtigt årsregnskab. Det viser, at han typisk kun havde et beskedent overskud til salg af sin kornavl, sit mejeribrug og sit fårehold, men at han hvert eneste år samtidig tilkøbte stude og solgte dem og sit eget til-

15 Som eksempler kan nævnes: Landsarkivet for Sønderjylland, topografica 813 og 865; sammesteds, privatarkiv 588. Analyser af disse vil indgå i min kommende bog om det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830.

læg videre med betydelig fortjeneste.¹⁶ Selv den ”normalbonde”, Busck tegner et billede af for tiden omkring 1770, kombinerede en bred satsning af hensyn til selvforsyningen med en snæver af hensyn til markedet, og nogle har gjort den sidste meget stor.

Netop studeavl har historisk altid været forbundet med handel, som skal udøves personligt, fordi to stude kan være langt mere forskellige end to tønder byg. Handelsbønder er en påfaldende udbredt del af studeavlsorienterede økonomier. Asbjørn Thomsen finder en håndfuld meget rige bønder i sine tre sogne i Salling sidst i 1700-tallet og kan knytte flere til omfattende studehandel.¹⁷ Bjørn Poulsen har fundet studehandelsbønder i Sønderjylland i 1500- og 1600-årene, jeg har fundet dem i 1700-årene, og Hans Henrik Appel har fundet dem i Skast herred.¹⁸ De var centrale mellemlid mellem den enkelte bonde og et større marked.

Her er det ikke svært at komme til at tænke på en anden disputats om Nordvestjylland, Esben Graugaards om studehandlen. Han tager kronologisk fat, hvor Steen Busck slipper, og han tolker stort set studehandlen og studehandlerne stik modsat. For ham er det udtryk for en fri, udadrettet og markedsbevidst vestjysk befolkning, som var klar til at gå ud i verden, samme dag som begrænsningerne på studehandlen faldt bort 1788. I hans fortælling er staten skurken i billedet, hvor den hos Busck er om ikke helt, så dog den kraft, der driver historien frem.¹⁹ Mon ikke de har lidt ret begge to? Busck fortæller om en blomstrende studehandel før 1788, Graugaard om driftige handelsmænd i 1800-tallet, som ville have base på en gård, hvis agerbrug de drev ret traditionelt. Naturligvis tog moderniseringen til, men jeg ser den have længere, stærkere rødder end Busck og en svagere blomstring end Graugaard. Og Graugaard overdriver måske det vestjyske særpræg, men jeg synes, at Busck gør for lidt af det.²⁰

Spørgsmålet er, om vi ikke ca. 1750-1870 har temmelig forskellige moderniseringsveje for det danske bondebrug. På øerne og i Østjylland var det mest afgørende nok den agerbrugsteknologiske fornyelse, ikke bare i udskiftningen, men også i kløver og kobbelfrugt og siden nye redskaber, kartofler osv.²¹ I Nordvestjylland var det snarere kvægavlen og kommercialiseringen, der drev udviklingen frem. Hvilken af disse veje, der i højest grad inkorporerede traditionalisme på andre punkter, er der al mulig grund til at forske videre i, men ikke på forhånd givet. Sikkert er det nok snarest, at blandingen ikke var den samme.

16 Landsarkivet for Sønderjylland, topografica 865.

17 Romvig Thomsen 2011, s.112-29.

18 Poulsen, 1990b, s. 87-90, 134ff, 146-50 m. fl.; Appel 1999, s. 218-23.

19 Graugaard 2006; Porskrog Rasmussen 2008.

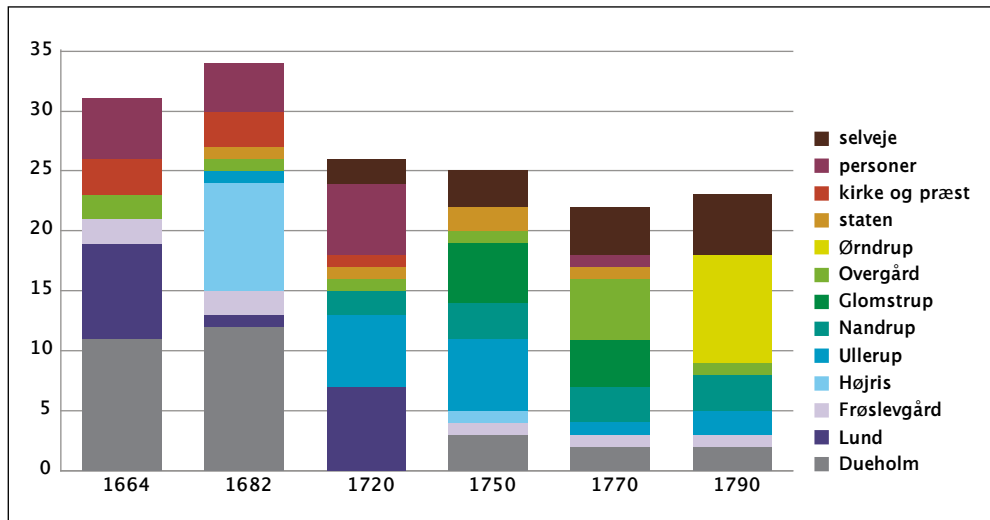
20 Porskrog Rasmussen 2008.

21 S.P. Jensen 1998.

Godssystemet

Indtil nu har jeg koncentreret mig om de Sundby-bønders forhold til egen bedrift og markedet, men det ville være at gøre Steen Busck dyb uretfærdighed, hvis man tror, at han bliver ved det. Tvært imod kommer han i enestående grad rundt om de mange forskellige sammenhænge, bønderne indgik i. Kun Hans Henrik Appels disputats nærmer sig at gøre noget tilsvarende.

En af disse sammenhænge, som Busck analyserer grundigt og godt, er godset. Han påviser, at godstilhørsforholdet var ekstremt løst. Bønderne i sognet var hele vejen igennem fordelt på forskellige godser, som ofte lå langt borte. Godstilhørsforholdet var i øvrigt ikke bare præget af fjernhed og opdelthed, men også af ekstrem omskiftelighed. Ikke én eneste gård hørte under samme gods fra 1670 til 1780'erne. Hvor voldsomt det er, kan ses af figur 4, som jeg har konstrueret ud fra Buscks bilag s. 1223-35.

Figur 4: Gårde og bol i Sundby 1664–1790, fordelt efter ejerforhold.

Godserne blev næsten mest forvaltere af de offentlige opgaver, og desuden viser forfatteren udmærket, at de også fungerede som værnere, som de skulle. Derimod fik godsejerne selv meget lidt ud af det hele. Hoveriet var næsten ikke eksisterende, landgilden lav og faldende, og indfæstning var der ifølge Steen Busck normalt ikke tale om. Skildringen er indgående og meget spændende. Det billede, Steen Busck tegner, er langt fra den godsdominerede verden, de fleste undersøgelser af dansk 1700-tal ellers tager udgangspunkt i og derfor et vigtigt supplement hertil. Selv har jeg aldrig set noget lignende. Steen Busck nævner selv sjællandske og djurslandske godser som en modsætning, men også i Midt- og Vestjylland fandt

man godser, der havde markant hoveri og var velarronderede. Adam Schacke har fundet dem i Sydvestjylland, og Asbjørn Romvig Thomsen i Salling.²²

Busck søger selv i et vist omfang at placere Sundby i forhold til det øvrige Mors. Han gennemgår i grove træk alle godsers historie, og viser, at både ejerforhold og tilliggende var meget ustabile. Han er dog inde på, ejerforholdene synes at være mere stabile i sognene tæt ved hovedgårdene end i et strøgodsogn som Sundby, og han nævner Lund som et eksempel på et velarronderet gods. (s. 623) Jeg har summarisk gennemgået de skifteprotokoller over de morsøske godser, som er registret af Knud Haaning, og set, hvor mange skifter hvert gods havde i hvert sogn på øen i perioden 1720-90, idet det dog skal bemærkes, at materialet har klart tyngdepunkt efter 1750. Det bekræfter grundlæggende Buscks billede, som endda kan skærpes yderligere. På den ene side er der i de fleste godsers skifteprotokoller skifter fra mellem en fjerdedel og halvdelen af øens sogne som en indikator på, at strøgods virkelig var meget udbredt. På den anden side er der otte sogne, hvor 80-100 % af de bevarede skifter er fra kun ét gods, og yderligere seks sogne, hvor ét gods tegner sig for 60-80 % af skifterne. I endnu tolv sogne tegner to godser sig til sammen for mere end 60 % af skifterne. Kun i seks sogne er skifterne endnu bredere fordelt. Blandt dem er Sundby. Faktisk er Sundby det af alle øens sogne, hvor koncentrationen af skifter på ét eller to godser er allerlavest.²³ Denne hurtige undersøgelse giver kun et løst indtryk, men tendensen turde være rigtig. Mors var vitterlig præget af svage og ustabile godser, men selv i den sammenhæng repræsenterer Sundby den yderste grad af strøgods og ustabilitet, i hvert fald i anden halvdel af 1700-tallet.

At Sundby repræsenterer et yderpunkt gør ingenlunde sognet uinteressant, men rejser vigtige spørgsmål. Er det forklaringen på, at der var så få sammenstød med godsejerne? Spillede det en rolle for studehandlens udvikling? Hvor meget betød det for, at bønderne var så selvstyrende og alt andet end ydmyge, som Steen Busck så fint viser i nogle af de kapitler, jeg ikke kan nå at omtale? Og er det omvendt forklaringen på, at det tilsyneladende ikke lykkedes godsejerne at få penge ud af disse bønder, selv da tiderne blev gode og bondeøkonomien blomstrede? Busck overvejer noget af dette, men det komparative potentiale er langt fra udtømt, og i det hele taget lægger undersøgelsen af Sundby i høj grad op til, at man tænker videre i de forskelle, der var inden for riget.

22 Schacke 2007, s. 208-16, 325-35 m.fl.; Romvig Thomsen 2011, s. 82-85 og 225-28.

23 http://knudhaaning.homepage.dk/godskifter_fra_mors_noerre_og_soen.htm, konsulteret 20.12.21011. Alle skifter fra øen fra årene 1720-90 er i princippet medtaget og fordelt efter gods og det sogn, afdøde er regnet til. Materialet omfatter ifølge min optælling 1.176 skifter, hvad der omtrent svarer til antallet af gårde og huse på øen ifølge Chr. V's matrikel. For tiden før 1750 er materialet dog meget tyndt.

Staten og ejendomsmarkedet

Steen Busck kobler sin undersøgelse af ejendomsmarkedet i Sundby til en generel tese om, at staten og den private ejendomsret udvikledes parallelt. Udgangspunktet for hans analyse er situationen mellem 1680'erne og 1780'erne. Busck tager fint afsæt i Rosa Congosts påpegning af, at der i datiden ofte ikke fandtes én ret til et stykke jord, men en lang række, og han får udmærket fastslået gods-ejeren, fæstebondens og landsbyens komplekse og overlappende rettigheder. (s. 317-36) Når det kommer til godsejerens ejendomsret til jorden, sætter han det på spidsen i følgende formulering s. 323: *"Det var langt op i vores periode hverken jorden, gårdens anvendelighed som produktionsapparat eller dens rettigheder i byens ager, eng og overdrev... som blev solgt fra den ene godsejer til den anden, men alene dens herligheder, dvs. landgilden, hoveriet og de andre ydelser til godsejeren"*. Det afhænger af, hvad man lægger i det. Det er rigtigt, at godsejeren juridisk set var forpligtet til at bortfæste jorden til en bonde på vilkår, som delvis var lov- og sædevanebestemte, og kun kunne udnytte jorden gennem bonden. Men godsejeren kunne omstrukturere godset ved at opdele eller sammenlægge gårde, som det også skete i stor stil i Sundby, han havde i hvert fald juridisk herredømmet over successionen, altså overgangen fra én fæster til en anden, og både hoveri og indfæstning var variable ydelser, som godsejeren havde betydelig adgang til at fastsætte eller forhøje. Det fik de måske nok ikke meget ud af i Sundby, men det gjorde de andre steder.

Er uenigheden her et spørgsmål om nuancer, er den større, både når den gælder vejen til denne situation, og til dels også når det gælder vejen derfra. Over nogle sider trækker Busck forholdene tilbage i middelalderen. Da fandtes efter hans opfattelse ingen adskillelse af offentligt og privat og ingen ren ejendomsret til jord, som ikke var forbundet med magt over personer. (s. 609-16, 651ff m.fl.) Busck går her åbenlyst i rette med den liberale tolkning, som kom frem under oplysningstiden, og som lidt forenklet antog, at der langt tilbage havde klar adskillelse, en tolkning, som efter Buscks mening har sat sit præg på for megen landbohistorie. (s. 317f, 616-18, 649, 1159-61) Busck vender sig i den forbindelse stærkt mod den ret omfattende forskning, som taler om et middelalderligt jordmarked og mener ikke, at der på det tidspunkt kunne eksistere et sådant, ligesom han går imod den opfattelse, at værnet senere er føjet oven på jordlejeforholdet. (s. 318-38 og 609-16) Argumentationen består ud over principielle betragtninger mest i henvisninger til Ole Fenger og et forsøg på at tolke nogle dokumenter fra Mors. Efter min mening er det ikke nogen tilfredsstillende måde at forholde sig til

et så kompliceret spørgsmål på, og disse få sider af Steen Busck kan i hvert fald for mig på ingen måde overtrumfe den langt dybere forskning, Busck går imod.²⁴

Videre mener Steen Busck, at enevælden repræsenterer nogle skridt mod en mere moderne ejendomsopfattelse, mod en "objektgørelse" af jorden. Det er jeg ikke enig i. Han hævder, at den store matrikel repræsenterede et skridt mod en moderne opfattelse af fast ejendom, fordi alle agre nu blev opdelt og vurderet for sig. (s. 321). Han skriver desuden s. 1013, at man derved låste jordfordelingen fast, i hvert fald i en by med flere godsejere. Det forstår jeg ikke. Der skete masser af omlægninger over det følgende år, også i Sundby, hvor brugsstrukturen ændredes. S. 601 hedder det, at hartkornsansættelsen er et skridt mod moderne forhold, fordi den gård, der blev fæstet, nu blev beskrevet ved tal. Men siden højmiddelalderen er gårde i dele af landet omtalt i otting eller mark guld, noget som i Sønderjylland overlevede meget længe.²⁵ Det gælder ganske vist ikke Sundby, men det viser netop bare, at man ikke kan generalisere fra denne plet på Mors. I øvrigt var der 1660-82 sket ting, der havde gjort ejendomsbegrebet *mindre* moderne. Først og fremmest havde godsejerne mistet retten til at inddrage bondejord under hovedgårdene. Den havde de ikke brugt til meget på Mors før 1682, men det havde de andre steder.²⁶ Det er et meget afgørende skridt, som helt grundlæggende ændrede jordejerens ret til jorden. Efter min mening repræsenterer matrikel og lovgivning fra 1680erne ikke et skridt mod det moderne, men et højdepunkt for kompleksiteten i ejer- og brugsrettigheder.

Det gælder også det, Busck kalder den manglende adskillelse af offentligt og privat, idet staten som bekendt spændte godsejerne for sin vogn og satte dem til at forvalte skatteopkrævning og soldaterudskrivning. Herved opstod en styrket patriarkalisme, som imidlertid ifølge Busck mødtes med den modsætning, at godsmarkedet blev åbnet for alle, og jordejendom handlet hyppigere. *"Godsejernes myndighedsopgaver voksede, og de blev købt og solgt stadig hyppigere. Heri lå en væsentlig forskel til det moderne ejendomsmarked og et problem af grundlæggende samfundsmæssig betydning. Problemet blev mere og mere utåleligt, efterhånden som kravet om et klart skel mellem privat og offentligt på alle fronter meldte sig, men det fandt ikke sin endelige løsning før 1849"*. (s. 328). S. 336 hedder det: *"Staten og privatejendommen voksede nævnt op sammen. Jo mere privatejendommen voksede, jo flere statsaktiviteter var påkrævet, og jo mere staten voksede, des stærkere trængte den private ejendomsret igennem"*.

Jeg er ikke uenig i, at det efterhånden blev mere og mere uacceptabelt for bærerne af den voksende statsmagt, at den skulle være forvaltet af godsejerne, og det er jo også rigtigt, at disse embeds- og statsmænd samtidig blev tilhængere af mere

24 Mht. værnsforholdet henvises her kort til Netterstrøm 2003, særligt s. 10-15. For ejendomsmarkedet Poulsen 2003.

25 Prange 1980; Prange 1991.

26 Olsen 1975, s. 114f om forordningen af 1682.

”moderne” eller liberale ejendomsretsforståelser. For Sundbys vedkommende kan jeg også nikke til en gradvis nedslidning nedefra. Før 1660 havde de fleste af sognets bønder stabilt hørt under kronlenene Lund og Dueholm, men derefter blev gårdene som vist handlet hele tiden og på kryds og tværs.

Dette skift er imidlertid ikke landsdækkende. Hvis vi lægger vægt på tilhørsforholdet til et gods snarere end til, hvem der ejede godset, var det formentlig generelt mere ustabil 1536-1660 end 1660-1770. Tag bare mageskifterne mellem krone og adel, som gjorde, at mindst 15-20 % af landets jord gik fra konge til adel og lige så meget den anden vej – for ikke at tale om de gårde, der gik frem og tilbage flere gange.²⁷ Læg hertil arvedelinger, som splittede godser frem til slutningen af 1500-tallet, og hyppige mageskifter og køb og salg mellem adelige. Utallige undersøgelser af enkeltgodser har vist, at de tenderede mod at blive bedre arronderede og mere stabile i løbet af 1600-tallet for derefter kun at forandre sig meget lidt.²⁸ Er der en metodisk bias ved disse undersøgelser, har Adam Schackes og Erland Porsmoses undersøgelser godtgjort, at det var en generel tendens for større områder. Flere og flere landsbyer blev samlet på én hånd og godsernes tilliggende i det hele taget arronderet og stabiliseret.²⁹ Det er muligt, at omsætningshastigheden for hele godser gik op, men jeg tvivler. Der var et brølende adeligt ejendomsmarked i 1600-tallets første halvdel, og efter 1660 modsvares en hyppig omsætning af mange godser på Mors af den markante stabilisering, majoratssystemet medførte andre steder. Under alle omstændigheder må handlen med hele godser have været et mindre problem for modellen med den ”bortforpagtede statsmagt” end ustabilitet i gårdenes tilhørsforhold. Jeg ser derfor ikke den gradvis parallelle acceleration i statsmagtens omfang og objektgørelse af jorden, som Steen Busck synes at finde, ikke generelt i hvert fald.

I forholdet mellem gods, bonde og stat ser jeg flere veje frem mod 1788 og den følgende udvikling. I steder som Sundby var det tæt ved at være et reelt problem for staten at få nogen til at overtage den forvalterrolle, der lå i at være godsejer, og det skabte masser af praktiske problemer for alt muligt fra vejvæsen til soldaterudskrivning, når enkelte gårde i samme by var fordelt på flere godsejere og hele tiden skiftede ejer. Her var sammenblandingen af det private og det offentlige *utålelig* i den forstand, at den ikke fungerede rent praktisk for en stat, der blev mere ambitiøs. Her kom der vitterlig samtidig en entydig, privat ejendomsret, idet fæsteforholdet hurtigt afløstes af bondeselveje, da først det kit, som varetagelsen af statslige opgaver og sammenhængen mellem hovedgårdens skattefrihed og fæstegodstilliggendet udgjorde for godssystemet, blev fjernet. På de mere stabile godser, som prægede store dele af riget, var det *utålelige* mere en politisk-moralsk

27 Bang 1918-20.

28 Der findes en lang række undersøgelser for enkelte godser, som det fører for vidt at nævne. For noget større områder er det beskrevet i Jens Villiam Jensen 1994.

29 Schacke 2007, bl.a. sammenfatningen side 363-65; Porsmose 1987, s. 128-41.

opfattelse hos landets akademiske embedselite, som inspireret af tanker udefra gik ind for en stærkere stat. Her måtte den sættes igennem politisk, og det endda på en måde, hvor man forhindrede den form for "objektgørelse" af jorden, som godsejerne efterlyste, nemlig den agrarkapitalistiske, men beskyttede bønderne.³⁰

Når Steen Busck derfor lader stat og privat ejendom vokse hånd i hånd, er jeg ikke ganske overbevist. For årene 1660-83 mener jeg faktisk, at staten øgede gods-ejernes "offentlige" myndighed, men svækkede deres "private" ret over jorden. Steen Busck viser, at der knap var et fungerende ejendomsmarked i store dele af hans periode. Det var der derimod før 1650, da adelsgods gav bedre afkast. Men han har ubetinget ret i, at den stadig voksende statsmagt blev en meget afgørende faktor for samfundsudviklingen. Og den gennemførte i sidste ende en bestemt form for ejendomsret til fordel for gårdmændene.

Afslutning

"Kapitalister blev de aldrig", siger Steen Busck om andelstidens Sundbybønder (s. 1161). Det er jeg enig i. Ikke bare Sundbys, men hele Nordens landbrug forblev domineret af bondegårde, der var husholdslanbrug og både rammer om produktion og forbrug. Meget af arbejdet kom fra familien og var ikke monetariseret, og reelt blev heller ikke selvejergårdene først og fremmest til et kapitalapparat, der skulle forrentes, i hvert fald ikke, hvis de ikke var hårdt belånt, hvad man generelt søgte at undgå.³¹ Men da Steen Busck har defineret den modernisering, han undersøger, som overgangen fra traditionelt bondesamfund til et kapitalistisk samfund, har han dermed skrevet næsten 1.300 sider om noget, som ikke skete!

At Sundby alligevel blev en del af det moderne samfund, fastslår han imidlertid selv på den allersidste side i bogens hovedtekst: *"Skønt kun et fåtal af sognets beboere var lønarbejdere i kapitalistiske virksomheder, og de fleste endnu arbejdede i små familievirksomheder, var sognet blevet en del af det internationale kapitalistiske verdensmarked"*. (s. 1162). Jeg er ganske enig, og man kan tilføje, at dette danske bondelandbrug ved Første Verdenskrigs udbrud var et af Europas mest produktive efter at have fordoblet planteproduktionen og firedoblet husdyrproduktionen på godt 50 år.³²

Dette ville nok have fået svagere sjæle end Steen Busck til at forlade den faste model for, hvad *det* traditionelle og *det* moderne samfund er og dermed definere den modernisering, han undersøger, bredere. Konsekvensen af, at han ikke gør det, er for mig at se, at Steen Buscks konklusioner mange steder i bogen bliver en ret gold konstatering af, at bondesamfundet i Sundby før 1800 ikke var mo-

30 Porskrog Rasmussen 2010a.

31 Porskrog Rasmussen 2011, s. 25f.

32 van Zanden 1991; S.P. Jensen 1982; S.P. Jensen 1989.

derne og kapitalistisk, som han indledningsvis har defineret det. Det gælder dog mest en række konkluderende afsnit og bemærkninger. For derudover har Steen Busck med utrolig ihærdighed og meget ofte meget indsigtsfuld læsning kortlagt, hvordan tingene var, og hvad der faktisk skete. Jeg har peget på, at han også i visse detaljer trækker det traditionalistiske kort i højere grad, end jeg synes, der er belæg for, men der er langt flere og længere afsnit, hvor jeg synes, at tingene bliver undersøgt, skildret og forstået på fornem vis. Busck har ret i, at tradition og selvforsyning var vigtige og altid bør huskes, han har overbevisende vist, at statens rolle var vigtig, og han har givet os et vigtigt billede af, hvordan det sene 1700-tals forandringer kunne forme sig. Både på det sidste punkt og adskillige andre bidrager hans undersøgelse samtidig til, at vi bør holde den måde, tingene skete på i Sundby, op mod, hvad der skete andre steder – og omvendt. Selv hvis man ikke er ganske enig i Steen Buscks model eller alle hans konklusioner, er der derfor masser at hente i hans bog.

Litteratur:

- Appel, Hans Henrik 1999: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense Universitetsforlag.
- Bang, Thomas B. 1918-20: "Kronens Mageskifter under Frederik 2.". *Historisk Tidsskrift*, 9. rk. 1, s. 1-42.
- Busck, Steen 2011: *Et landbosamfund i opbrud. Sundby Mors 1660-1800*. Klim
- Christensen, Søren Bitsch 2001: *Monopol, marked og magasiner. Dansk kornhandel og kornpolitik 1730-1850 - med hovedvægt på reformårene*. Utrykt Ph.D. afhandling, Aarhus Universitet.
- Jensen, Jens Villiam 1994: "Fra fæstegårdssystem til hovedgårdssystem". Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Danmark i Senmiddelalderen*. Aarhus Universitetsforlag, s. 123-142.
- Jensen, S.P. 1982: "Den teknologiske udvikling i landbruget". *Tidsskrift for Landøkonomi* 169:4, s. 149-162.
- Jensen, S.P. 1989: "Landbruget 1860-1914 – produktion og teknologi". Claus Bjørn m.fl. (red.): *Det danske landbrugs historie 1810-1914*. Landbohistorisk Selskab, s. 243-350.
- Jensen, S.P. 1998: "Kobbelbrug, kløver og kulturjord". *Bol og by. Landbohistorisk Tidsskrift* 1, s. 36-59
- Johansen, Hans Chr. 2002: *Danish Population History, 1600-1939*. University Press of Southern Denmark.
- Netterstrøm, Jeppe Büchert 2003: *At forsvare til rette. Værnsforholdet og bøndernes retslige stilling i Danmarks senmiddelalder 1400-1513*. Landbohistorisk Selskab.

- Olsen, Gunnar 1975: *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774*. Landbohistorisk Selskab. (Reprotryk af opr. udgave fra 1957).
- Porskrog Rasmussen, Carsten 2008: "Anmeldelse af Esben Graugaard: Nordvestjyske bønder som kreaturhandlere i Nordsørummet". *Historie* 2008:1, s. 219-222.
- Porskrog Rasmussen, Carsten 2010a: "An English or a continental way? The great agrarian reforms in Denmark and Schleswig-Holstein in the eighteenth century". Rosa Congost & Ruis Santos (eds.): *Contexts of Property in Europe*. Brepolis Publishers, s. 125-144.
- Porskrog Rasmussen, Carsten 2010b: "Gæld i Gram herred. Lån, kredit og pengeøkonomi i det nordlige Sønderjylland før og efter katastrofen 1657-60". *Historisk Tidsskrift*, s. 77-116.
- Porskrog Rasmussen, Carsten 2011: "Familie, brug, familiebrug. – Familie-, brugs- og husholdsformer i dansk landbrug 1500-2000". *Landbohistorisk Tidsskrift*, 1, s. 10-43.
- Porsmose, Erland 1987: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense Universitetsforlag.
- Poulsen, Bjørn 1990a: "'alle myne rent' Bondekredit i 15-1600-tallet". *Historisk Tidsskrift*, 15. rk. 5, s. 247-275.
- Poulsen, Bjørn 1990b: *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*. Landbohistorisk Selskab.
- Poulsen, Bjørn 2003: "Land Mobility in Late Medieval Denmark". Simonetta Cavicchi (ed.): *Il mercato della terra. Secc. XIII-XVIII*. Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini".
- Poulsen, Bjørn og Inger Biehl Hansen 1994: *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809*. Landbohistorisk Selskab.
- Prange, Wolfgang 1980: "Das Otting im Amt Apenrade". *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* 105, s. 137-151.
- Prange, Wolfgang 1991: „Die Mark Goldes in Angeln“. *Plov og Pen. Festskrift til Svend Gissel 4. januar 1991*. Landbohistorisk Selskab, s. 197-211.
- Romvig Thomsen, Asbjørn 2011: *Lykkens Smedje? Social mobilitet og social stabilitet over fem generationer i tre sogne i Salling 1750-1850*. Landbohistorisk Selskab.
- Schacke, Adam 2007: *Gods, gårde og kulturlandskab. Besiddelsesforhold og godsstruktur i den sydlige del af Nørrejylland 1570-1788*. Landbohistorisk Selskab.
- van Zanden, J.L. 1991: "The first green revolution: the growth of production and productivity in European agriculture, 1870-1914". *Economic History Review*, XLIV:2, s. 215-239.

Opposition to Steen Busck's Doctoral Thesis A Rural Community Breaking Up. Tradition and Modernization in Sundby Parish on the Island of Mors during the Period 1660-1800, vol. 1-2, Aarhus, 2011.

A central feature of Steen Busck's dissertation is the concept of a "traditional" rural community, which not until late in the period embarks seriously on a "modernization", which to the author is synonymous with the introduction of capitalism. The present opposition will discuss this theory, taking as its point of departure a number of concrete manifestations of it in Steen Busck's book. The emphasis is on the economic side, which also, when all is said and done, is the mainstay of Busck's theory.

Steen Busck attempts to demonstrate that the economy was relatively stagnant and oriented towards self-sufficiency, and that the market economy only penetrated slowly. The opposition discusses various indications of how agriculture developed during the period, and it is argued that there was a larger degree of development than is assumed by Busck. Simultaneously, the balance between self-sufficiency and market economy is discussed, including some of the farmers' budgets that Busck has constructed. The opponent argues that production was fairly evenly organized for self-sufficiency and for the market, and he draws attention to the enterprising cattle-dealers who have been found by Steen Busck but to whom he ascribes no decisive importance.

The last part of the opposition deals with the relationship between the landed estates, the property market and the power of the state. Here it is argued that Sundby was an atypical parish as far as the estate structure was concerned, since it was dominated by scattered farms which frequently changed hands, being sold from one landed estate to another. This implies that Steen Busck's theory of the property market helping to destroy the estate as an institution and paving the way for agricultural reforms and modernization may hold true for Sundby; but it is probably not representative on a national level.